

МАМЧУР І. В.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
ЦДПУ імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький
ORCID 0000-0001-6460-248*

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ, КРИТЕРІЇВ ТА РІВНІВ РОЗВИТКУ КОМПОНЕНТІВ ГОТОВНОСТІ ДО САМОПІЗНАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ІГРОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито основні структурні компоненти процесу самопізнання з урахуванням вікових особливостей учнів старшого шкільного віку. Рівні і критерії готовності старшокласників до самопізнання досліджено й проаналізовано крізь значущу для них навчально-ігрову діяльність. Критерії самопізнання визначено за трирівневим варіантом в основі якого покладено принципи науковості, цілеспрямованості, системності, безперервності.

Теоретико-емпіричне підґрунтя досліджуваних структурних компонентів самопізнання, їх критеріїв та рівнів розвитку дало змогу систематизувати матеріали та представити їх у таблиці.

Ключові слова: самопізнання, старшокласники, навчально-ігрова діяльність структура, критерії, рівні.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Процес самопізнання особистості старшокласників є однією з сучасних важливих питань психології. Прагнення до самопізнання закладено від народження в кожній людині. Воно звернено до внутрішнього світу індивіда, сприяє реалізації прагнень людини навчитись розуміти себе, адекватно сприймати і оцінювати власні особисті якості, будувати ставлення до інших людей, культури і навколишнього середовища. Підвищення рівня процесу самопізнання старшокласників визначає наявність використання об'єктивних критеріїв, що дають змогу фіксувати й аналізувати позицію школярів, мають відповідати ряду вимог. Насамперед, вони мають бути об'єктивними, спиратись на структуру явища, що досліджується, відображати реальну дійсність, її найбільш важливі сторони й ознаки. Для виконання зазначеної вимоги постає необхідність проаналізувати основні критерії процесу самопізнання та встановити взаємозв'язок з відповідними складовими досліджуваного явища.

Метою нашої статті є визначення основних компонентів, критеріальних показників і рівнів розвитку готовності до самопізнання старшокласників у процесі навчально-ігрової діяльності.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Сучасна психолого-педагогічна парадигма навчання і виховання підростаючого покоління націлена на гуманістичне спрямування педагогічного процесу, на усвідомлену увагу до особистості учня, а тому

передбачає уміння педагога працювати над розвитком особистості дитини, допомагати їй пізнати себе, хоча цей процес складний і довготривалий. Деякі вчені постмодерністської орієнтації, зокрема А.Блатнер, прогнозує розвиток самопізнання як основного завдання в навчальних програмах ХХІ століття. Від психологів і педагогів системи освіти найближчим часом очікують уміння ефективно розвивати в своїх учнів здатність до самопізнання і саморозвитку.

Проблемою самопізнання, визначення його основних рівнів та системоутворюючих факторів займались філософи, психологи і педагоги різних часів. Так, І.Чеснокова основними формами самопізнання відзначає самосприйняття і самоспостереження [5]. Вітчизняний дослідник Т.Титаренко стверджує, що самопізнання – це процес усвідомлення, спрямований на дослідження суб'єктом, що пізнає себе, свою діяльність, свій психологічний внутрішній зміст. Самопізнання стає можливим лише тоді, коли особистість яка пізнає, водночас є суб'єктом і об'єктом пізнання [4]. Такою можливістю самопізнання для старшокласників стає навчально-ігрова діяльність, яка поєднує відчуття об'єкта за допомогою предмета гри та забезпечує суб'єктивну активність через участь у грі. Згідно з Ю.Трофімовим, через самопізнання особистість приходить до знання про саму себе як суб'єкта, що відрізняється від інших. А.Мудрик відмічає, що у період раннього юнацького віку процес самопізнання ускладнюється наступними особливостями: необхідністю в усамітненні, знаннями про свій внутрішній світ (вони, як правило, мають позитивне забарвлення), експериментуванням над собою. Отже, взаємовідносини старшокласників зі своїм внутрішнім світом пронизані суперечностями. Доцільним засобом виходу із зазначених внутрішніх суперечностей є вільна, невимушена навчально-ігрова діяльність. Проблемою вивчення вікових особливостей самопізнання, зокрема старшого підліткового та раннього юнацького віку займались Д.Фельдштейн, І.Кон, А.Реан, Т.Титаренко, П.Щербань, Л.Зверева та ін. [1, 2, 4, 6].

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

Важливою складовою нашого дослідження є визначення рівнів активності самопізнання старшокласників, виявлення, засвоєння і прийняття норм етичної поведінки та визначення їх критеріїв у процесі навчально-ігрової діяльності. Активно-пасивна життєва позиція, яка, відповідно, визначає і ступінь пізнання людиною себе. Такий поділ виражає міру, ступінь участі особистості у вирішенні як власних проблем, так і соціальних проблем та спільностей. Є різноманітні градації життєвих позицій за критерієм ступеня участі у розв'язуванні проблем. Особистість, в залежності від впливу навколишнього середовища, своїх потреб, інтересів, світогляду, ціннісних орієнтацій, морально-психологічних установок, переконань, рівня домагань і багатьох інших факторів займає загалом, або в конкретній ситуації щодо пев-

ного суспільного явища, процесу певну життєву позицію, котра може бути активною або пасивною.

Під впливом соціуму, держави, традицій, громадської думки, авторитету старших, соціальної групи або його керівника, під прямим або опосередкованим впливом інших людей, особистість може коригувати свою активність, спрямовувати її в русло вимог цих суб'єктів або соціальних інститутів, пристосовувати деякі свої інтереси до інтересів інших, ставати поступливою.

Проводячи паралелі з наведеною точкою зору Ф.Надольного, розуміємо її цінність при визначенні рівнів самопізнання та їх критеріїв у процесі нашого дослідження, адже особистість керується своїми потребами, інтересами, характером, самооцінкою, загальнолюдськими, національними, моральними ціннісними орієнтирами на власний розсуд.

Отже, при визначенні рівнів і критеріїв самопізнання старшокласників ми керувались теоретико-емпіричним підґрунтям досліджуваної проблеми. Виходячи з вище викладених причин та значної кількості компонентів процесу самопізнання, вирішено було зупинитись на прийнятному трирівневому варіанті визначення критеріальних показників. Основною вимогою, що ставиться до системи критеріїв є науковість. Цей принцип відображає наукову вірогідність, обґрунтованість структури досліджуваного явища, характеризує надійність методики дослідження, можливість через виділення показників достатньо повно розкрити різні сторони досліджуваного феномену. Основний принцип розробки критеріїв – цілеспрямованість [3, с. 367-372]. Він полягає в тому, що отримана інформація використовується для розробки конкретних ігор з метою пізнання себе старшими школярами. Критерії самопізнання у процесі навчально-ігрової діяльності визначались нами на основі системного розуміння процесу самопізнання, виділення його структурних компонентів з врахуванням вікових особливостей старшокласників, розуміння процесу пізнання як безперевного і творчого. Критеріями сформованості готовності до самопізнання старшими школярами в процесі навчально-ігрової діяльності є сукупність об'єктивних і суб'єктивних показників, що дають якісну характеристику психічного і соціального стану, оскільки самопізнання – це безперевний процес. На основі зазначених показників уможлиблюється виявлення рівнів показників розвитку самопізнання в процесі навчально-ігрової діяльності.

Оцінювання кількісних значень за кожним з виділених компонентів показниками здійснювалась за 10 бальною шкалою: високий рівень оцінювався у 8-10 балів; середній рівень – у 5-7 балів; низький рівень – у 4 й нижче балів.

Сума балів за трьома трьома критеріальними показниками кожного компонента розраховувалась наступним чином: високий рівень розвитку компонента становив від 30 до 22 балів; середній – від 21 до

13 балів; низький рівень – від 12 і нижче балів. Отже, інтегральна характеристика за п'ятьма основними компонентами, що визначають готовність старшокласників до самопізнання, здійснювалась наступним чином: високий рівень – від 150 до 106 балів; середній рівень – від 105 до 61 бала; низький рівень – від 60 і нижче балів. З метою виявлення рівня розвитку самопізнання старших школярів у процесі навчально-ігрової діяльності нами було умовно виділено три рівні (низький, середній і високий).

Перший (низький) рівень характеризується нечітким розумінням, можливостями та значенням процесу самопізнання. Старшокласники, які знаходяться на низькому рівні самопізнання не відчують гострої потреби в цьому процесі. Позитивний інтерес до пізнання себе може виникати за умов новизни, незвичайності, внаслідок наслідування. Самопізнання на зазначеному рівні здійснюється через форми співвіднесення себе з іншими людьми, включаючи себе до порівняльного контексту з іншими. В результаті такого порівняння формуються фрагментарні, одиничні образи самого себе і своєї поведінки. Під час такої епізодичності, фрагментарності процесу пізнання себе формуються відносно стійкі сторони уявлень щодо свого «Я», але відсутнє цілісне розуміння себе, своєї сутності. Такий початковий рівень самопізнання характеризується наступними компонентами: когнітивним, афективним і похідним від перших двох поведінковим (готовність до дій власного суб'єкта). Нижній рівень розвитку образу «Я» становлять неусвідомлювані уявлення, що традиційно асоціюються з самопочуттям. Метод спостереження дав можливість інтерпретувати, що у старших школярів, які увійшли до даного рівня переважає неадекватно завищена самооцінка. Такі юнаки і дівчата вважають власний образ «Я» дуже позитивним, посередньо усвідомлюють загальнолюдські, моральні цінності, що супроводжуються надзвичайно низькими показниками їх прийняття. Бажання замислитись і проаналізувати власну поведінку з'являється після зробленого вчинку, а результат такого самоаналізу завершується виправдовуванням себе за негативні дії. Старшокласників з низьким рівнем самопізнання характеризує глибоке переконання, що людину потрібно сприймати такою, якою вона є, незважаючи на етичні норми поведінки. Щодо сфери навчальної діяльності, то старші школярі з низьким рівнем самопізнання мають поверхові, неглибокі знання, практично не мають набутих вмінь і навичок для їх застосування на практиці. Більшість таких юнаків і дівчат не замислюються над майбутньою професією, аргументуючи це тим, що батьки самі вирішать де їм навчатись, або взагалі не мають бажання здобувати професію.

Другий рівень самопізнання (середній) характеризується можливістю учнів старших класів здійснювати самооцінку й самоспостереження. Зазначений рівень дає змогу співвідносити знання про себе в межах «Я - Інша людина», а в межах «Я-Я», коли старшокласник

оперує готовими, певною мірою сформованими знаннями про себе, отриманими в різний час і у різних ситуаціях. Для середнього рівня самопізнання є характерними ускладнення способів вивчення власного внутрішнього світу. Аналізуючи свої дії, поведінку, юнаки й дівчата намагаються співвіднести їх з власною мотивацією, що реалізується. Другий рівень демонструє можливість усвідомлення окремих властивостей і якостей особистості, що в результаті формується у відносно цілісний образ «Я».

Третій рівень самопізнання (високий). Для нього є характерною найбільш зріле пізнання і розуміння себе. Внутрішня комунікація «Я-Я», в процесі якої відбувається осмислення значної кількості одиничних, конкретних образів «Я», переходить на рівень пізнання в межах «Я – ідеальне Я». У прийомах самопізнання даного рівня можна спостерігати за самоінформуванням, самовихованням, самовдосконаленням, в результаті яких з'являється чітке уявлення про себе, засвоєння і прийняття етичних норм поведінки, загальнолюдських цінностей. Крім цього, старшокласники з високим рівнем самопізнання чітко спрямовані на майбутню професію і власне майбутнє.

Отже, аналіз наукових джерел зарубіжних і вітчизняних дослідників та наші практичні напрацювання компонентів, критеріїв і рівнів самопізнання старшокласників у навчально-ігровій діяльності дають можливість їх систематизації та демонстрації в таблиці 1.

Таблиця 1

Компоненти, критерії, рівні самопізнання старшокласників у процесі навчально-ігрової діяльності

Показники	Компоненти			
	мотиваційно-ціннісна сфера	сфера відносин з іншими людьми	особистісно-характерологічна сфера	сфера навчально-ігрової діяльності
Критерії	Пізнання в собі власних інтересів, мотивів, цінностей, які визначають діяльність і поведінку	Володіння прийомами самопізнання та їх використання у спілкуванні з іншими	Знання своїх психофізіологічних можливостей	Уміння творчо застосовувати знання, уміння й навички в ігровій діяльності
Критеріальні показники	- адекватна своїм можливостям постановка цілей, завдань, самовдосконалення	- володіння основою знань щодо процесу самопізнання	- використання знань процесу самопізнання з метою аналізу особистісно-характерологічних особливостей	- розвиток уміння пізнання себе у процесі навчально-ігрової діяльності
	- установка на мотивацію	- прояв власних неза-	- використання знань про осо-	- готовність до використання

	успіху пізнання себе у процесі гри	лежних суджень та їх аргументація з питань самопізнання	бистісно-характерологічні особливості для врегулювання і вирішення внутрішніх протиріч	можливостей самопізнання у різноманітних формах ігрової взаємодії
	-використання самопізнання для вдосконалення власних інтересів, цінностей	-розширення сфери пізнавальних інтересів у пізнанні власного Я	- самостійна аргументація та вдосконалення власних особистісно-характерологічних особливостей	- прийняття і засвоєння знань, здобутих у навчально-ігровій діяльності для корекції індивідуальних особливостей
Рівні самопізнання				
Низький	Неусвідомлене, невмотивоване ставлення до самопізнання, відсутнє прагнення і бажання до особистісного розвитку	Не володіє знаннями про себе, що ускладнює спілкування з однолітками та процес соціалізації в цілому	Не володіє знаннями про себе, не розуміє проблеми самопізнання, не знає його прийоми	Діє за запронованим алгоритмом ігрової діяльності. Відсутні знання і навички самопізнання у процесі навчально-ігрової діяльності
Середній	Ситуативні прояви і звернення до самопізнання	Частково володіє знаннями про себе, що не завжди сприяє повноцінному спілкуванню з іншими людьми та розуміння їх	Має уявлення щодо значущості процесу самопізнання, частково володіє знаннями про власні характерологічні особливості	Застосовує незначну кількість прийомів у пізнанні себе під час участі в ігровій діяльності
Високий	Стійкий і глибокий інтерес до самопізнання, усвідомлення його необхідності в особистісному розвитку	Володіє знаннями про себе, що допомагає у спілкуванні й взаєморозумінні з іншими людьми	Володіє знаннями про власну особистісно-характерологічну сферу. Розуміє сутність і значення самопізнання.	Творчо застосовує різні методи самопізнання особистості та окремих її структурних компонентів у процесі нав-

				чально-ігрової діяльності
--	--	--	--	---------------------------

Отже, було виявлено, що респонденти з високим рівнем самопізнання відрізняються прагненням до саморозвитку, мають мотивацію до навчальної діяльності. Старшокласників із високим рівнем самопізнання відрізняло також позитивне ставлення до власного «Я», прагнення досягти значимого статусу в групі. Старшокласники з середнім рівнем самопізнання були менш сконцентровані на вирішенні своїх особистісних конфліктів, більш спрямовані на взаємодію, встановлення контактів з оточуючими. Старшокласники з низьким рівнем самопізнання частіше прагнули злитися з групою однолітків, бути непомітними; вони більше, ніж респонденти з високим і середнім рівнями самопізнання були схильні до конформізму, а неввіра у власні сили не дозволила їм досягти значимих результатів діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, досліджуючи процес становлення самопізнання старшокласників засобами навчально-ігрової діяльності, нами було виділено і проаналізовано структурні компоненти процесу самопізнання з урахуванням вікових особливостей учнів старшого шкільного віку. Запропоновані рівні й критерії готовності ранніх юнаків до самопізнання дають можливість підтвердити взаємозв'язок компонентів самопізнання у процесі навчально-ігрової діяльності.

Емпіричне дослідження не вичерпує подальших можливостей розкриття взаємозв'язків між компонентами самопізнання. Перспективною складовою для подальшого аналізу процесу самопізнання є вияв кореляційної залежності між значущими компонентами пізнання себе старшими школярами.

Список використаних джерел

1. Кон И.С. Открытие «Я»/И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
2. Реан А.А. Психология подростка: Энциклопедия /А.А. Реан. – СПб: Питер, 1999. – 416 с.
3. Сивохоп Е.М. Формування самопізнання у процесі фізичної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників: результати експерименту та їх аналіз /Е.М. Сивохоп //Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Серія: «Педагогічні науки» – 2009. – Вип. I II. – С.367-372.
4. Титаренко Т.М. Буденний досвід як матеріал особистісного самоосмислювання/ Т.М. Титаренко //Психологія. -2000. – Вип. I. – С.26-33.
5. Чеснокова И.И. Проблема самопознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1981. – 323 с.
6. Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у вищих навчальних закладах / П.М. Щербань. – К.: Вища школа, 2004. – 207с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Kon Y.S. Otkrytie «Ja» /Y.S. Kon. – M.: Polytyzdat, 1978. – 367 s.
2. Rean A.A. Psykholohyia podrostka: Entsyklopedyia /A.A. Rean. – SPb: Pyter, 1999. – 416 s.

3. Syvokhop E.M. Formuvannia samopiznannia u protsesi fizychnoi pidhotovky maibutnikh ofitseriv-trykordonnykiv: rezultaty eksperymentu ta yikh analiz /E.M. Syvokhop //Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: «Pedahohichni nauky»iu – 2009. – Vyp. L II. – S.367-372.
4. Tytarenko T.M. Budennyi dosvid yak material osobystisnoho samoosmysliuvannia/ T.M. Tytarenko //Psykhologhiia. -2000. – Vyp. I. – S.26-33.
5. Chesnokova Y.Y. Problema samopoznanyia v psykhologhyy / Y.Y. Chesnokova. – M.: Nauka, 1981. – 323 s.
6. Shcherban P.M. Navchalno-pedahohichni ihry u vyshchykh navchalnykh zakladakh / P.M. Shcherban. – K.: Vyshcha shkola, 2004. – 207s.

Мамчур І.В.

FEATURE OF STRUCTURE, CRITERIA AND LEVELS OF DEVELOPMENT OF COMPONENTS OF READINESS TO SELF-KNOWLEDGE OF SENIOR PUPILS IN EDUCATIONAL-PLAYING ACTIVITY

Basic structural komponenty of process of self-knowledge taking into account the age-old features of students of senior school age is exposed in the article. Levels and criteria of readiness of senior pupils to self-knowledge are investigational and it is analysed through meaningful for them educational-playing activity. The criteria of self-knowledge are certain after a three-level variant principles of scientific character, purposefulness, system, continuity are fixed in basis of which.

Teoretiko-empiric subsoil of the probed structural components of self-knowledge, their criteria and levels of development, enabled to systematize materials and present them in a table.

Keywords: *self-knowledge, senior pupils, educational-playing activity is a structure, criteria, levels.*

Мамчур І.В.

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ, КРИТЕРИЕВ И УРОВНЕЙ РАЗВИТИЯ КОМПОНЕНТОВ ГОТОВНОСТИ К САМОПОЗНАНИЮ СТАРШЕКЛАСНИКОВ В УЧЕБНО-ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье раскрыты основные структурные компоненты процесса самопознания с учетом возрастных особенностей учеников старшего школьного возраста. Уровни и критерии готовности старшеклассников к самопознанию исследованы и проанализированы сквозь значимую для них учебно-игровую деятельность. Критерии самопознания определены по трехуровневому варианту⁴ в основе которого положены принципы научности, целенаправленности, системности, непрерывности.

Теоретико-эмпирическая почва исследуемых структурных компонентов самопознания, их критериев и уровней развития, дала возможность систематизировать материалы и представить их в таблице.

Ключевые слова: *самопознание, старшеклассники, учебно-игровая деятельность структура, критерии, уровни.*